Elinizde bulunan kitap, mezhep hikâyemizin Eş'arî ayağını tanıtmayı ve okuyucuyu Eş'arîler, onların ilişkileri, amaç ve gündemleri hakkında bilgi ve fikir sahibi kılmayı amaçlamaktadır. Burada Eş'arî tarafgirliği, telkin ve övgüsü yapılmadığı gibi aleyhtarlığı da söz konusu olmamış; mezhepler tarihi yöntemi olan objektif olma ve analitik biçimde değerlendirme esas alınmıştır. Mezhepler tarihi yöntemine göre sadece nakletmek veya eleştirmek yahut övmek bilim değildir. Nakletmenin yanı sıra çapraz okumalarla arka planı gösterip değerlendirmek, temellendirmek ve bağlantılarını ve boyutlarını göstermek de gerekmektedir. Elinizdeki kaynak da tam olarak bu zeminde ve bu prensiple hazırlanmıştır.

Kitapta başlangıcından bugüne Eş'arîlik çemberinde duran veya buraya katkı sunan ulema tanıtılmaktadır. Eş'arî gelenek içerisinde yer alan veya öyle olduğu bilinen bütün âlimleri ve görüşlerini ayrıntılarıyla vermek bu çalışmanın, öngörülen kapsamını aştığı için bu gelenekte iz bırakmış âlimlerin biyografi ve görüşlerini vermekle yetindik. Eserde, Eş'arî âlimlerin biyografileri, eserleri ve düşünsel gündemleri kısaca ele alınmış; Eş'arîliğe katkılarına ve dolayısıyla mezhepler tarihindeki konumlarına değinilmiştir. Bir başka ifadeyle bu çalışma, meşhurların yanı sıra Tabakât eserlerinde yalnızca birkaç cümle ile zikredilen fakat Müslüman ilim geleneğine önemli katkılar sunmuş çok sayıda âlimi kapsayarak kronolojik biçimde Eş'arî kelamcıların tanıtımını yapmaktadır.

Tanıtımı yapılan birçok ismi ilk defa gün yüzüne çıkarmakta olan eserimiz, dört ana başlıktan oluşmaktadır. Genelde Kelâm ve Mezhepler Tarihi akademisyenlerinin yazdığı, klasik ve çağdaş dönemden 200'den fazla kelamcının: 1- hayatını ve yaşadığı ortamı 2- eserlerini ve hakkındaki çalışmaları 3- düşüncelerini ve bunların tartışmalarını 4- Eş'arî geleneğe katkılarını (mezhepler tarihindeki yerini) irdelediği bu çalışmayı büyük bir emek ve titizlikle hazırladık. Buna göre eserimiz dört sacayağından oluşmakta ve günümüz uleması sayılan yazarlar, her bir başlığı diğerine feda etmeden veya birinin diğerini gölgelemesine müsaade etmeden altını akademik bir titizlik ve analitik bir ruhla doldurup değerlendirmiş durumdadır.

120 kadar akademisyen âlimin katıldığı bu çalışma, Türkçe yazılmış önemli bir Tabakât-Terâcim ve kısmen Mu'cem ile Cerh/Tadil ve Ensablar gibi biyografik bir eserdir. Hatta hocalarımızın perspektifi ile bu eserimiz: 1- menkıbe ve mitolojiden arınmış 2- sırf nakil ve takdir veya tenkid ile yetinilmeden hazırlanmış, sahasında mümtaz bir kaynak niteliği taşımaktadır.

ISBN: 978-625-576-412-6
9 786255 764126
iz.com.tr
/izyayincilik
1457

Klasik Dönem Eş'arî Kelamcıları

Editör:
Mustafa Akman

iz

Klasik Dönem Eş'arî Kelamcıları

Editör:
Mustafa Akman

iz

© İz Yayıncılık Limited Şirketi, 2025
Sertifika no: 49821

Kitabın tüm hakları saklıdır ve Türkçe yayın hakları İz Yayıncılık'a aittir.
Kısmen veya bütünüyle çoğaltılamaz, yapay zeka teknolojileri veya
sistemlerini eğitme amacıyla kullanılamaz.

İz Yayıncılık: 1451
İslam Klasikleri
İslam Düşüncesi | Kelam
ISBN: 978-625-576-412-6
1. baskı, İstanbul 2025

Mahmutbey Mahallesi Taşocağı Yolu Caddesi
212 My Office No: 3 Kat: 31 Daire: 510 Bağcılar/İstanbul
Telefon: (212) 5207210
www.iz.com.tr
E-posta: bilgi@iz.com.tr

Yayın Koordinatörü: Murat Ayar
Kapak ve Sayfa Tasarımı: Ali Kahraman

Basıldığı yer: Erkam Yayın Sanayi ve Ticaret A.Ş. (Sertifika no: 51796)
İkitelli Osb Mh. Atatürk Blv. Haseyad 1. Kısım No: 60/3C Başakşehir/İstanbul

EBÛ NASR İBNÜ'L-KUŞEYRÎ (ö. 514/1120)

Doç. Dr. Mustafa AKMAN[1]

1. Hayatı ve Yaşadığı Ortam

Ebû Nasr Abdürrahîm b. Abdülkerîm el-Kuşeyrî (ابــن القــشيري), sûfîlerin şeyhi Ebu'l-Kāsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî'nin (ö.465/1072) 4. sıradaki oğludur. Oğlunda Eş'arîlerin entelektüel üstünlüğü duygusunu besleyen babası onu, Arapça, şiir, nesir ve tefsir alanlarında özenle yetiştirdi. Babasının sürgünde olduğu Tûs'un çalkantılı atmosferinde yetişen İbnü'l-Kuşeyrî, bu ortamın yoğun siyasi ve itikadî atmosferini özümsedi. Zeki bir insan olan ve hızlı yazmayı iyi beceren İbnü'l-Kuşeyrî, Ebu'l-Meâlî Rükneddîn el-Cüveynî'yle (ö.478/1085) yakın arkadaşlık kurdu ve mezhebinin usulünü, mezhep ihtilaflarını ve ihtilaf yöntemlerini öğrenerek döneminin ileri gelenlerinden oldu, itibarı arttı, namı yayıldı. Bu arada kendisiyle Hanbelîler arasında geçen önemli bir restleşmenin tarafı oldu.

İbnü'l-Kuşeyrî, babasından ve Cüveynî'den Kur'an ilimlerini okudu. Bir cemaatten hadis rivayet etti. Keskin zekâ sahibiydi. Hazırcevap, cesaretli, usta bir lisanı olup fasih bir kimseydi. Bağdat'a geldiğinde verdiği vaazlar sebebiyle Hanbelîlerle Şafiîler arasında çatışma çıktı. "İbnü'l-Kuşeyrî fitnesi" denilen kışkırtmaları yüzünden Şerîf Ebû Ca'fer b. Ebî Musa (ö.470/1077) hapsedildi. Fitneyi teskin amacıyla İbnü'l-Kuşeyrî Bağdat'tan çıkarıldı, Memleketine döndü ve bu yılda vefat etti.[2]

İbnü'l-Kuşeyrî, kendi hocaları tarafından bile çok saygı duyulan bir âlim idi. Nitekim hocaları Şâfiî fakihi Ebû İshâk eş-Şîrâzî (ö.476/1083) ve Eş'arî

---

1 Hakkari Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam ve Mezhepler Tarihi Öğretim Üyesi. makman64@gmail.com

2 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye: Büyük İslâm Tarihi*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995), 12/240-241, 354; Livnat Holtzman, "İbn Akîl (ö. 513/1119) Mihnesi ve İbnü'l-Kuşeyrî (ö. 514/1120) Fitnesi", çev. Salih Çift, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı* ed. Sabine Schmidtke (İstanbul: Küre Yayınları, 2022), 863.

kelâmcısı ve Şâfiî fakihi İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî onu çokça övmüşlerdir.[3]

2. Eserleri ve Hakkındaki Çalışmalar

et-Tefsîrü'l-kebîr (et-Teysîr fî ʿilmi't-tefsîr)'i İbnü'l-Kuşeyrî'nin yazdığı rivayet edilmektedir.[4] Ayrıca fıkıh usûlü sahasında kaleme aldığı *Usûlü'l-fıkh* adında bir eseri bulunan[5] İbnü'l-Kuşeyrî hakkında Türkçe yazılmış müstakil bir eser bulunamamıştır. Bu çalışmamız, alanındaki ilklerden sayılır.

3. Düşünceleri ve Tartışmalar

İslam tarihinde *mihne* denildiğinde *halku'l-Kur'*an tartışmaları bağlamında Abbasî halifesi Me'mûn (ö.218/833) döneminde yapılan uygulamalar akla gelmektedir. Ancak sonraki dönemlerde bizzat Hanbelîler tarafından diğer mezhep mensuplarına da benzer uygulamalar yapılmıştır. İslam tarihinde "karşı mihne" ve "devr-i sabık"[6] olarak ifade edilen ve günümüze kadar devam eden bu uygulamaların birçok örneği bulunmaktadır. Sözgelimi Hanbelîlerin hicrî V. asırda Abbasîlerin başkenti Bağdat'ta yine Hanbelî olan İbn Akîl'e (ö.513/119) uyguladıkları mihne; aynı dönemde ve aynı şehirde yaşayan Eş'arî İbnü'l-Kuşeyrî'ye uygulanan mihne ve Eyyûbîlerle Memlüklülerin önemli ilim merkezlerinden biri olan Şam'da yaşamış Eş'arî İzz b. Abdüsselâm'a (ö.660/1262) Hanbelîlerin uygulamış olduğu baskılar, *karşı mihneler*den bazılarıdır. Hanbelîlerin *halku'l-Kur'an* konusunu Müslüman tarihi boyunca sürekli canlı tutarak karşı mihne sürecinde nasıl kullandıkları ve uygulamalar esnasında devlet-ulemâ ilişkilerinin Hanbelî-Eş'arî ilişkileri arasındaki muameleyi nasıl etkilediği hepimizin etkisini yaşayarak takip ettiği bir süreç olmuştur.

---

3 Tâceddîn Sübkî, *Tabakâtu'ş-Şâfiiyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmud M. et-Tanâhî- Abdulfetteh Muhammed el-hulv, 2. Bsk., (Cize: Fi Hicr li't-tabaa ve'n-neşr, 1413/1992), 7/159-166; Yasin Ğanım Casim el-Aridî eş-Şafiî el-Eş'arî, *Tabakatu'l-Eşa'ireti A'yânu Ehli's-Sünneti ve'l-Cemae*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1445/2024), 153-159.

4 Süleyman Uludağ, "Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara 2002), 26/473-475; İshak Özgel, "Ebu'l-Kasım el-Kuşeyrî (ö. 465/1072)'nin Tefsir İlmine Katkısı ve Az Bilinen "et-Tefsiru'l-Kebîr" Adlı Tefsirinin Tanıtımı", *Tasavvuf Dergisi*, III/9, (2002), 277, 288-289.

5 Suat Kaymak, *Selçuklular Döneminde Bağdâd'da Mezhep Mücadeleleri (1055-1152)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Doktora Tezi, (2022), 163.

6 Zübeyr Bulut, "Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risaletü'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı)", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 15/1 (2017), 79, 81, 87, 97-98; Mustafa Akman, *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları: İçerik ve Özellikleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 138.

Farklı yüzyıllarda Hanbelîler tarafından bahsi geçen üç farklı âlim aleyhinde yürütülen karşı mihne uygulamalarının ortak noktası, dinî tartışmalar bağlamında siyasî gücün desteği ve sahaya nüfûz mücadelesidir. Mihne sonrası dönemde Hanbelîler, halku'l-Kur'an meselesini kitap telifi yanında ilim meclislerinde sürekli gündeme getirerek canlı tutmuşlardır. Böylece bulundukları şehirlerde siyasetin desteğini almak suretiyle halku'l-Kur'an ve benzeri konuları güç devşirmek ve muhalif gördükleri kişileri bertaraf etmek için kullanmışlardır.[7]

Çağdaş düşünürlerden Muhammed Âbid el-Câbirî (1936-2010), Ca'd b. Dirhem (ö.124/742) ile Cehm b. Safvân'ın (ö.128/745) *halku'l-Kur'an* görüşünü, Emevîlerin cebrî yaklaşımlarını çürütmek maksadıyla geliştirdiklerini ve siyasî muhalefetin teorik gerekçesi olarak gündeme taşıdıklarını belirtmektedir. Ona göre halku'l-Kur'an düşüncesi bütün Emevî karşıtı düşünce hareketlerinin ortak kanaatidir. Ayrıca bu düşünce, Emevîler zamanında muhalefeti temsil ederken, Abbasiler zamanında bu düşüncenin zıddı muhalefeti temsil etmektedir.[8] Halku'l-Kur'an tartışmalarının çıkış sebebi olarak Müslümanlar arasında akla dayalı tefekkürün zamanla gelişme göstermesi ve birbiriyle tamamen farklı iki kitlenin (Arap-Mevali) birbiri üzerinde hâkimiyet kurmaya çalıştığı ve hesaplaştığı alan olması da bu meyanda zikredilmektedir.

Hanbelîlerin bu politikasına zamanla karşı çıkan bazı âlimler sorguya çekilmiş, baskı ve eziyet edilmiş ve fakat bu baskılar maalesef *mihne* olarak tanımlanmamıştır. Ehl-i Hadis'in önderlerinden Ahmed b. Hanbel'e (ö.241/855) yapılan yersiz muameleyle özdeşleştirilen mihne, bu özdeşleştirmeden dolayı genellikle iktidarın ehl-i-Hadis taraftarlarına özelde ise Mu'tezile'nin ehl-i hadis üzerinde yapmış olduğu sindirmeyle anlaşılmış/sınırlanmış ancak bunun yanında tarih boyunca Müslüman fikir akımlarının (mezhep ve fırkaların) gücü ele geçirince diğer *kardeş mezhepler* üzerinde uygulamış oldukları baskılar, özelde ise ehl-i-Hadis'in diğer mezhepler üzerinde uygulamış olduğu merhametsizlik akıllara gelmemiştir. Burada *mağduriyet* enstrümanının sindirerek hâkimiyet kurma amaçlı sürekli kullanımı söz konusudur. Lakin din'le boyanmış bu siyasî tutumun Hanbelîlere özgü olmadığı da izahtan varestedir.

---

7 Mustafa Genç- Habib Kartaloğlu, "Siyasî Bir Mühendislik Projesi Olarak Karşı Mihne Uygulamaları", Trabzon İlahiyat Dergisi 9/1 (2022), 185.

8 Muhammed Âbid el-Câbirî, *Musakkafun el-Arab fi'l-Hadârati'l-Arabiyye: Mihnetu İbn Hanbel ve Nekbetu İbn Rüşd* (Beyrut: Merkezu Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 1995), 100, 105-107.

Bu bağlamda 447/1055'te Bağdat'a girerek Büveyhîlerin Abbasî halifesi üzerindeki siyasî-askerî baskısına son veren Selçuklular, halife üzerinde daha ağır bir hâkimiyet tesis etmişlerdir. Ancak Selçuklular, Abbasî hilafeti üzerinde tesis ettikleri nüfûzu, sokakların hâkimi ve Halifenin destekçisi olan Hanbelîlere karşı kuramamış ve büyük bir dirençle karşılaşmışlardır. Bu sebepten söz konusu direnci kırabilmek, topluma nüfûz edip yönlendirebilmek için, her dönem ve toplumda görüldüğü gibi âlimleri kontrol edip kullanma seçeneğini devreye almıştır.

Bunun için vezir Nizâmülmülk (ö.485/1092) özel ve özerk bir yetkiyle, Şâfiî-Eş'arî mezhebini esas alan ve idaresi Selçukluya ait olsa da kendi adıyla anılan bir medrese (Nizâmiye) kurar.[9] Bu dönemde bazı liderlerinin ölümü ve kendi iç meseleleri (İbn Akîl olayı) yüzünden Hanbelîler güç kaybeder. Bu yaşananlar üzerine Nizâmülmülk, İbnü'l-Kuşeyrî'yi, şehrin her mescit, cami ve sûfî ribatında vaaz verme yetkisiyle Bağdat Nizâmiye medresesine vaiz olarak atar (468/1075-76).[10] Şüphesiz bu atama sıradan bir işlem olmayıp Eş'arîlik üzerinden Hanbelî hâkimiyetini kırmak adına vezirin planlayarak[11] yapmış olduğu bir hamledir. Zira İbnü'l-Kuşeyrî buralarda Eş'arî düsturunun üstünlüğünü ve propagandasını yapacaktır.[12]

Bu çerçevede Bağdat'a geldikten sonra vaazlarıyla insanları etkileyen İbnü'l-Kuşeyrî'nin verdiği vaazlara Müslümanlar dışında diğer din mensupları (Yahûdiler ve Hıristiyanlar) da katılır, her sohbet sonunda gayrimüs-

9 Nizâmiye medreselerinin daha önce yapılan medreselerden farkı, devlet eliyle ve devlet himayesinde yapılan medreseler olmalarıdır. Bu medreselerin diğer bir özelliği de Eş'arî-Şafiî görevlilerin istihdam edilmiş olmasıdır. Bu medreselerin, Sünnî Abbasileri ve Selçukluları Şiî Fatımilerin bâtınî propagandalarına karşı ilmî açıdan cevap verecek âlimlerin yetiştirilmesinden başka Eş'arî-Şafiî olan Nizâmülmülk'ün Hanbelîlere karşı Eş'ariyye'yi takviye etmek ve Eş'arîliği devlet mezhebi haline getirerek sistemin bekasını sağlamak amacına matufen açıldığı anlaşılmaktadır. Krş. Cemalettin Erdemci, "Eş'arîliğin Selçuklu Siyasetinin Sistemleşmesindeki Rolü", *İslâmî İlimler Dergisi*, 7/2, (2012), 15-17, 30-31; Beşîr Musa Nâfi, *Ehl-i Sünnet vel-Cemaat Doğuşu ve Hâkim İnanç Akımına Dönüşmesi*, çev. Mehmet Yuşa Özmen, (İstanbul: Ekin Yayınları, 2025), 528.

10 Bu senede vâizlerin vaaz vermek için oturmalarına izin verildi. Daha önce İbnü'l-Kuşeyrî fitnesi esnasında vaaz etmekten menedilmişlerdi. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye: Büyük İslâm Tarihi*, 12/249.

11 A. C. S. Peacock'a göre Bağdât'ta kurulan Nizâmiye medresesi Eş'arîliği himaye etmekten ziyade Bağdât'ta kargaşa çıkarmak sureti ile Selçukluların buradaki hâkimiyetini korumaya yönelikti. Nitekim Selçukluların, başkentleri Isfahan Nizâmiyesinde herhangi bir Eş'arî vaiz görevlendirdiği bilinmemektedir. Bkz. Edip Yılmaz, *Mezhep siyaset ilişkisi: Erken dönem Eş'arilik ve Mu'tezile örneği*, Atatürk Üniversitesi, İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, doktora tezi, (2024), 213, 215-216, 221-223.

12 Arafat Yaz, "Fahrüddevle Muhammed b. Cehîr'in Ailesi", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/1, (2022), 178-179.

limlerden bir veya birkaçı Müslüman olur. Sûfî[13] ve kelamcı İbnü'l-Kuşeyrî bir anda Bağdat gündemine oturur. Hanbelîler onu, "yozlaşmış bir idari görevli" olarak gördükleri Nizâmülmülk'ün siyasî gücünü kullanarak Bağdat halkını etkilemeye çalışan kurnaz bir aktör olarak görür.

Geniş halk kitlesinin kendisine karşı olan teveccühü akabinde İbnü'l-Kuşeyrî, coşkulu ve heyecanlı vaazlarının yanında kendi mezhebinin üstünlüğünden bahseder, Hanbelîler hakkında olumsuz konuşur ve onları Mücessime'ye benzemekle[14] itham eder.[15] İbnü'l-Kuşeyrî'nin vaazları sebebiyle psikolojik üstünlüklerini kaybeden Hanbelîler, yollarda ve çarşılarda giderken Eş'arîlere sataşır ve bunun sonucunda Bağdat sokaklarında artan bir gerilim oluşur. Bağdat Eş'arî mezhebinin ve Nizâmiye medresesinin müderrisi Şîrâzî, sokaklardaki bu olumsuz havayı yumuşatmak gayesiyle Hanbelîlerin lideri Ebû Ca'fer'in mescidine birkaç kez gider. Olumlu bir yanıt alamadığı gibi Ebû Ca'fer'in olayların akışından gayet memnun olduğunu ve sokağın tansiyonunu düşürmeye hiç niyetinin olmadığını görür. Çünkü kendisi *Bâbü'n-Nûbî*'nin ön tarafındaki bir camide gizlenerek olayları yönlendiren kişidir. Buradan umduğunu bulamayan Şîrâzî'nin, Nizâmülmülk tarafından kendisine istediği yerde vaaz verme yetkisi verilen İbnü'l-Kuşeyrî'nin bir adım daha ileri giderek Ebû Ca'fer için yaptırılan Rusâfe'deki Bâbü'n-Nûbî Camisinde vaaz vermesini ister. Bu talebi duyan Ebû Ca'fer Halife Muktedî-Biemrillâh'ın (ö.487/1094) yanına giderek bunun engellenmesini istese de talebine olumlu karşılık bulamaz. Çünkü İbnü'l-Kuşeyrî'nin

13 Sûfîlerden Ebû Nasr Kuşeyrî, 468/1075-76 senesinde Bağdat'a gelerek bir sûfî ve Eş'arî imamı sıfatıyla Nizâmiye Medresesi'nde vaazlar vermiştir. Abdulkadir Demir, *Selçukluların İlk Asrında Sûfî-İktidar İlişkisi*, Sakarya Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi (2023), 85-86, 91; George Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî Bilimler,* çev. Hasan Tuncay Başoğlu, 1. Bsk., (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), 219, 221.

14 Hanbelî nüfusun baskın olduğu Bağdat'ta yaşayan Ebû'l-Hasan el-Kazvînî ve İbnü-Kuşeyrî, sert bir dil kullanmış, onları tecsime dayalı bir fikri savunmakla itham etmiştir. Ali Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (h. 430-485= 1038-1092)", *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XXVI/30, (Ankara 2005), 57-59; Ümüt Toru, "Eş'arî Âlimlerin Nazarında Hanbelîlik ve Hanbelîler (İhtilaflar ve İthamlar)", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (2018), 137.

15 Holtzman, "İbn Akîl (ö. 513/1119) Mihnesi ve İbnü'l-Kuşeyrî (ö. 514/1120) Fitnesi", 864-865. 469/1077'de Bağdat'a gelip Nizâmiye Medresesi'nde yer edinen vâiz İbnü'l-Kuşeyrî'nin Hanbelîler'i tecsîm ile suçlayan açıklamalar yapması ortamı gerip Şâfiîler ile Hanbelîler arasında olaylar çıkınca İbnü'l-Kuşeyrî'ye destek çıkan Şîrâzî, Nizâmülmülk'e Hanbelîler'i şikâyet eden mektuplar yazıp ondan yardım istedi. İbnü'l-Kuşeyrî ile Hanbelîler'in reisi ve Abbasî halifesinin amcazadesi Ebû Ca'fer Abdülhâlik b. Îsâ (ö.470/1077) taraftarları arasında çatışma çıktı. Selçuklu sultanı Melikşâh (ö.485/1092) ile vezirinden çekinen halife tarafları barıştırdı. Hanbelî kaynakları, Şîrâzî'nin Ebû Ca'fer'den özür dilediğini ve Eş'arî görüşlerine mesafeli durduğunu belirttiğini aktarırken Şâfiî kaynakları bunun doğru olmadığını belirtir. Bilal Aybakan, "Şîrâzî, Ebû İshak", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul 2010), 39/184-186.

kitlesel gücü baskındır. İki taraf arasında ipler kopar, sokaklardaki durum sözlü sataşmadan fiilî saldırıya geçer.[16]

Burada Hanbelîlerin zihniyetten kaynaklanan bütün saldırgan ve tepkisel karakterlerine rağmen, olaylarda İbnü'l-Kuşeyrî ve çevresinin tahrik içeren davranışlarını da görmezden gelmemek gerekir. Nitekim zaten Nizamiye'deki vaazları nedeniyle gerilen ortam, bir de onun, Nizâmülmülk'ün siyasî gücünü arkasına alarak, Bağdat Şahnesi (askerî vali) Sâlâr el-Fârûkî tarafından Ebû Ca'fer için yaptırılan Rusâfe Camii'nde vaaz vermek istemesiyle tamamen belirsiz bir hal almıştır.[17]

Livnat Holtzman'ın ifadesiyle hitabet sanatının bütün enstrümanlarını maharetle kullanan İbnü'l-Kuşeyrî'nin bir vaazı sonrası Yahudi biri İslâm'ı kabul eder ve bunu kutlamak için ata bindirilerek Bağdat sokaklarında dolaştırılır. Hanbelî âlim İbnü'l-Cevzî'ye (ö.597/1201) göre İbnü'l-Kuşeyrî sokaktaki coşkuyu artırır, Hanbelîlerin onlara saldırmasını bekler. Ancak umdukları gerçekleşmez. Bunun üzerine İbnü'l-Kuşeyrî'nin mensupları Bâbü'n-Nûbî'de bulunan Ebû Ca'fer'e saldırmaya karar verir. Camiye ulaştıklarında ellerindeki paraları[18] cami bekçisinin üzerine fırlatırlar. Bu fırlatmanın akabinde Hanbelîleri kendilerine tuğla atarken bulurlar ve çatışma başlar. Atılan tuğlalardan biri Şâfiî olan Nûbî Camisi'nin kapıcısına isabet eder ve ölür. Hanbelîler sayıca üstünlüklerine güvenerek Salı pazarına da saldırır ve burada da bir terziyi öldürürler. Eş'arîler kaybedeceklerini fark ettiklerinde Nizâmiye Medresesi'ne sığınırlar. Ölüm haberlerini duyan Şîrâzî ve organize ettiği arkadaşları, Nizâmülmülk'e durumun vahametini anlatan

16 Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (h. 430-485= 1038-1092)", 57-59.

17 Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 297. Ebû Ca'fer ve genel değerlendirme için bkz. Ferhat Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefî Söylem Hanbelî Mezhebi*, 2. Bsk. (Ankara Okulu Yayınları, 2011), 68-69, 204-205.

18 Paraların Hanbelîlerin üzerlerine fırlatmalarının sebebi, İbnü'l-Kuşeyrî, Bağdat'taki sohbetlerinden sonra Müslüman olanlara ücret veriyordu. Bunu yaparak hem sayılarını artırmaya hem de insanları Müslüman olamaya teşvik ediyordu. Hanbelîler bunun yanlış olduğunu dile getirmek için "Bu rüşvet İslâm'ıdır takvâ İslâm'ı değil (هـذا إسلام الـرشى، لا إسلام التقـى)" diyerek tepkilerini ortaya koymuşlardır. Bu şekilde Müslüman olanlara da "Rüşvetin Müslümanı" sözüyle sataşırlardı. Bu itirazlara tepki olarak paraları bekçinin/Hanbelîlerin üstüne atmışlardır. Bkz. Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, Mustafa Abdülkadir Ata, 2. Bsk., (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1995), 18/181; Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (h. 430-485= 1038-1092)", 57; Holtzman, "İbn Akîl (ö. 513/1119) Mihnesi ve İbnü'l-Kuşeyrî (ö. 514/1120) Fitnesi", 866.

ve Ebû Ca'fer'in tutuklanmasını isteyen bir mektup yazarlar. Hatta Horasan'a gidip durumu Nizâmülmülk'e anlatmak isterler.[19]

Nizâmülmülk kendisine gelen mektuba verdiği cevapta sultanın herhangi bir mezhebi kayırmak gibi bir gayesinin olmadığını, medresenin kurulma amacının ihtilafları çözmek, Sünnîliği güçlendirmek gayesiyle kurulduğunu dile getirir. Yaşanan olaylar devam ederse medresenin kapatılacağını, medreseyle ilgili olumsuz konuşmaların derhal sona erdirilmesini söyler. Bu cevap ve hakkındaki dedikodular[20] Şîrâzî'yi Bağdat'ı terk etme düşüncesine iter. Bunu öğrenen halife olası sonuçlarını tahmin ettiği için vaziyete ivedilikle müdahale eder.[21]

Vezir; Ebû Ca'fer, Şîrâzî ve İbnü'l-Kuşeyrî'yi taraflar arasında sulh yapmak için hilafet sarayında bir araya toplar ve bir sulhun gerçekleştiği haberini halifeye bildirir.[22] Yapılan anlaşma çerçevesinde İbnü'l-Kuşeyrî halifenin kendisine sağladığı korumalarla Kasr Camisinde vaazlar verir. Söz konusu camide verdiği bir vaaz sırasında el-Eş'arî'nin görüşlerini aktaran İbnü'l-Kuşeyrî'ye Hanbelî biri Kur'an'dan deliller getirerek itiraz eder. Bunun üzerine İbnü'l-Kuşeyrî'nin ondan şikâyetçi olması tekrardan bir fitnenin çıkmasına sebep olur.[23]

Başlayan olaylar üzerine Şîrâzî, Selçukluların Bağdat temsilcisi Amîdüddevle'ye ve Vezir İbnu Cüreyh'e mektup yazarak olayların sonlandırılmasını ister. Bunun üzerine her iki devlet görevlisi askerî birlikle olaylara müdahale ederek sokaktaki taşkınlığı bitirir. Şîrâzî tüm olanları anlatan bir mektubu

19 Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 295-299; Bilal Aybakan, "Bağdat Nizamiye Medresesi'nin İlk Müderrisi Ebu İshak eş-Şirazi (476/1083)", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*, 07-08-09 Kasım 2008, (2011), 707-708.

20 Yaşanan olaylarda Kuşeyrî'yi desteklediği için Hanbelîler onun Ahmed b. Hanbel'in üstünlüğünü kabul etmediğini, onu ve mezhebini ortadan kaldırmak gayesi olduğu dedikodusunu Bağdat sokaklarına yayarlar. Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 299.

21 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye: Büyük İslâm Tarihi*, 12/240-241.

22 Sulh yapılırken her iki tarafın birbirine karşı nasıl bir psikolojik ve zihinsel yapıya sahip olduğunu anlamak için aralarında geçen diyaloğa bakmak yeterli olacaktır. Halifenin yapmış olduğu sulh çağrısına incinmiş bir tavırla gelen Ebû Ca'fer, halife tarafından kendisine yöneltilen sulh çağrısına "Sulh mu? Hangi sulh? Sulh, vesayet, borç, miras taksimi yahut da mülk konusundaki anlaşmazlıklarla ilgili hasımlar arasında olur. Hâlbuki bu Eş'arîler bizim kâfir olduğumuzu, biz de bizim inandığımız itikada inanmayanların kafir olduğunu düşünüyoruz. Aramızda hangi sulh olacak" şeklinde cevap verir. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye: Büyük İslâm Tarihi*, 12/241.

23 Eş'arîlik tarihi açısından üzerinde durulması gereken diğer bir olay, 470/1077'li yıllarda Bağdat'ta yaşanan Hanbelî Şerif Ebû Cafer ile Kuşeyrî'nin oğlu Ebu'n-Nasr'ın başını çektiği, "İbnü'lKuşeyrî fitnesi" ya da "Hanbelî fitnesi" şeklinde isimlendirilen Hanbelî-Eş'arî mücadelesidir. İsa Koç, "Hanefî-Eş'arî Ebû Cafer es-Simnânî ve Kendisine Yönelik İthamlar", *İslâm Tetkikleri Dergisi*, XIII/2, (2023), 791.

Nizâmülmülk'e yazar.[24] Bu sefer Nizâmülmülk, halifeye Hanbelîlerin hoşuna gitmeyecek bir mektup yazar ve olayların baş sorumlusunun tutuklanmasını ister. Halife tekrardan her iki tarafı toplayarak sulh yapar, taraflar arasında bir önceki toplantıdaki konuşmaların benzeri geçer. Bu görüşmenin sonunda "Kadirî İtikadı"[25] (409/1018) olarak bilinen esaslar üzerinde birleşilerek ayrılırlar. Ancak halife, Ebû Ca'fer'i -güvenlik amacıyla (güdümlü konukseverlik)[26]- kendi sarayında göz hapsine alır.[27] Alınan önlemlere rağmen Bağdat sokaklarında durulma olmaz. Bunun üzerine halife Nizâmülmülk'e sokaklarda huzurun sağlanması için İbnü'l-Kuşeyrî'nin gitmesi gerektiğini belirten bir mektup yazar.[28] Bu isteği Nizâmülmülk tarafından kabul görür ve İbnü'l-Kuşeyrî Nişâbur'a geri döner.[29] Şu da var ki onun Bağdâd'ı terk etmesi parlak akademik kariyerinin sonu demekti. Çünkü İbnü'l-Kuşeyrî bir daha asla Bağdâd'a dönemeyecekti.

Ebu'l-Kāsım İbn Asâkir (ö.571/1176) ve Ebû Nasr Tâceddîn es-Sübkî (ö.771/1370), İbnü'l-Kuşeyrî'nin Nişâbur'a döndüğünde sergilediği zühdü, "o uzleti tercih etti" şeklinde tasvir etmektedirler. Ancak biz, onun maruz kalmış olduğu bu belirgin dönüşümü, bir psikolojik kriz ve belki de parlak kariyerini kendi elleriyle mahvetmiş olmaktan dolayı yaşanan vicdan aza-

24 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-tarih*, thk. M. Yusuf ed-Dekkak, 1. Bsk., (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 1407/1987), 8/413, 417; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 299-300.

25 Kadirî Akidesi, bir yandan Hanbelî akaidi çerçevesinde Sünnî inançları ve anlayışı yansıtan, diğer yandan hem Şiî, hem Mu'tezilî ve hatta Eş'arî doktrinlerine de muhalif; ama aynı zamanda siyasi hüviyeti olan bütün Müslümanların inanç esasları olarak sunulan bir amentü metnidir. Bulut, "Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risaletü'l-Kadiriyye (Kadirî İtikadı)", 75, 84-98; Süleyman Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî - Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", *Marife Dergisi*, IV/2, (2004), 221, 235-238; Ümit Toru, "Eş'arîlik-Hanbelîlik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, XXII/1, (2018), 264; Nâfi, *Ehl-i Sünnet vel-Cemaat*, 551-512, 515, 518.

26 Henry Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, çev. E. Ruhi Fığlalı - Sabri Hizmetli, (İstanbul: Pınar Yayınları, 1999), 208-209.

27 Bk. Holtzman, "İbn Akîl (ö. 513/1119) Mihnesi ve İbnü'l-Kuşeyrî (ö. 514/1120) Fitnesi", 868. Hanbelîlerle Eş'arîler arasında İbn Kuşeyrî yüzünden kavga çıktığı zaman Ebû Ca'fer, kendisine saygıda kusur edilmeksizin hilafet sarayında gözaltında tutuldu. Fakihler ve diğerleri yanına gelip elini ve başım öpüyorlardı. Sarayda bir müddet kaldı. Nihayet hastalanınca ailesinin yanına gitmesine izin verildi. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye: Büyük İslâm Tarihi*, 12/246.

28 Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (h. 430-485= 1038-1092)", 57-59.

29 Genç, Kartaloğlu, "Siyasî Bir Mühendislik Projesi Olarak Karşı Mihne Uygulamaları", 177-180; Ferhat Koca, *İslam Düşüncesinde Selefîlik Genel Karakteristiği ve Günümüzdeki Motivasyonları*, (Ankara Okulu Yayınları, 2016), 113-114. Ayrıca bkz. İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî fî mâ nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Hüsamuddin el-Kudsî (Dımaşk: Matbaatu't-tevfik, 1347), 308-317; Kaymak, *Selçuklular Döneminde Bağdâd'da Mezhep Mücadeleleri (1055-1152),* 67, 128, 135, 163, 267-280..

bı olarak da tanımlayabiliriz. Zira güzel ve melankolik aşk şiirleri kaleme alan, hitabetiyle dinleyicilerini coşturup kendine hayran bırakan, zamanının en sofistike şehrinde bütün dikkatlerin odağında yer alan bir zamanların karizmatik/parlak âliminden eser kalmamış durumdadır. Oysa bir vakitler önemsemediği ortalama Hanbelî âlimler gibi metin imla ettirdiği günlük Kur'an ve hadis halkalarında melûl bir halde bizzat kendisi ders veriyordu. Bu dönüşüm hali, pek çok hayranının onunla ilgili olarak önceden söyledikleri parlak gelecek değildi.

İbn Asâkir ve Sübkî olup biteni hulasa ederken şöyle derler: "Bağdat halkı uzunca bir süre onun ve derslerinin hasretini çekti. Onlardan bazıları o gittikten yıllar sonra bile oruçlarını açmadılar, bazıları ise asla bir daha vaaz meclislerine katılmadılar." İbnü'l-Kuşeyrî'nin hayatı o noktadan itibaren melankolik ve donuktu ve kendisi bir daha asla siyasî işlere bulaşmadı.

Baktığınız yere göre failleri değişen *fitne*nin birkaç neticesi olmuştur. Bunlardan ilki ve en önemlisi, Eş'arîlik davasına zarar verdi. Hanbelîler hadiselerin arkasındaki beyin olarak Şîrâzî'yi görürlerken İbnü'l-Kuşeyrî'yi de onun planlarını uygulayan kuklası olarak tasavvur ettiler. Nizâmülmülk ise Nizâmiyye'yi kurma amacını netleştirmeye zorlandı: Ben hadis öğrenimini desteklemenin, ayaklanmalara sebep olmaktan çok daha iyi olduğuna inanırım. Bu medreseyi yalnızca ehl-i ilmin hayatlarını emniyet altına almak ve ihtilafların yayılmasını önlemek için kurdum. Kısacası Nizamiyye akademisinin kelâm öğretmektense hadis yazdırmaya odaklanması en iyisidir.

İbnü'l-Kuşeyrî hadisesinin kaynaklarda farklı şekilde aktarıldığı görülmektedir. Olayı ön yargıyla kendi penceresinden değerlendiren İbnü'l-Cevzî, Bağdat'ta İbnü'l-Kuşeyrî'nin sebep olduğu bu kargaşayı, *Fitnetu İbnü'l-Kuşeyrî* olarak aktarmaktadır.[30] Şafiî/Eş'arî bakış açısından bu olaylara bakıldığında ise olayların "fitnetü'l-Henabile" perspektifiyle aktarıldığı görülmekte ve olayları Hanbelîlerin başlattığı[31] zikredilmektedir.[32] Artık sonraki araştırmacılardan kim *fitne*ye hangi kaynak üzerinden vakıf olmuşsa o kaynağın kalıp ve zihniyetini tekrarlamıştır.[33]

30 Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, 16/181-182.

31 Bkz. Sübkî, *Tabakâtu'ş-Şâfiiyeti'l-kübrâ*, 7/162; İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî fî mâ nusibe ile'lİmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 309.

32 Mustafa Karatay, *Hanbelîliğin Eş'arîleşmesi Hicri IV.-VI. Yüzyılda Bağdat Örneği*, (Ankara Okulu Yayınları, 2024), 47; Holtzman, "İbn Akîl (ö. 513/1119) Mihnesi ve İbnü'l-Kuşeyrî (ö. 514/1120) Fitnesi", 861; Kaymak, *Selçuklular Döneminde Bağdâd'da Mezhep Mücadeleleri (1055-1152)*, 267-270, 274.

33 Sözgelimi Samir Omer Seyyid, *İbn Cevzî* üzerinden okuma yaptığı için "Eş'arîler, beşinci yüzyılda İbn Kuşeyrî fitnesinde olduğu gibi muhaliflerini Mücessime ve Müşebbihe olarak isimlendirmişlerdi." demektedir. Bkz. "Dinden Mezhebe Dönüşümün Diyalektiği ve Sonuçları", *İlahiyat Akademi Dergisi*, 5, (2017), 215. Mehmet Sever de aynı kaynaktan faydalanmış

Beri taraftan *Akide ve Şeriatın Tahrifinde Mevzu Hadislerin Sebep Olduğu Fesad* bağlamında Enbiya kıssaları, siyer ve haberler konusunda İbn Teymiyye (ö.728/1328) şöyle demiştir: es-Sa'lebî, el-Vahidî, el-Mehdevî, ez-Zemahşerî, Abdülcebbar b. Ahmed, Ali b. İsa er-Rummanî, Ebu Abdillah İbnu'l-Hatib er-Razî, Ebu Nasr İbnu'l-Kuşeyrî, Ebu'l-Leys es-Semerkandî, Ebu Abdirrahman es-Sulemî ve el-Kevvaşî el-Mevsilî gibi müfessirler sahih hadisi sakîm olandan ayıramayacak kimselerdir. Onların ne nakledilmiş olan rivayetler ve ne de rivayeti nakledenlerle ilgili bilgileri bulunmaktadır. Bilakis onlar tefsirlerinde sahih ve zayıfı cemederek rivayet ederler ve bu ikisinin arasını ayıramazlar. Bunlar içerisinde bu türlü rivayetlerin hepsini nakledip bundaki sorumluluğu tamamen haberi kendisine nakledene yükleyen es-Sa'lebî gibileri vardır.[34]

4. Eş'arî Geleneğe Katkıları (Mezhepler Tarihindeki Yer)

Eş'arî paradigmanın Mısır-Şam bölgesindeki önemli temsilcilerinden İbn Asâkir, kendisinden yaklaşık yarım asır önce İbnü'l-Kuşeyrî'nin Hanbelîlere yönelik ithamlarını meşrulaştırmak ve bu ithamlar dolayısıyla gelen saldırıların haksızlığını ortaya koymak adına olayların müsebbibi olarak Haşviyye'yi ve Hanbelîlerden sıradan kimseleri zikretmiş ve bunlar hakkında "tevhit ehli kimseleri bırak mülhitlerin dahi müsamaha gösteremeyeceği ve izin veremeyeceği çapta skandal niteliğinde utanç verici bid'atler ihdas ettikleri" ithamında bulunmuştur. Ona göre Eş'arî âlimlerin her türlü uyarılarına rağmen Haşviyye, dalâletine devam etmiş, cehaletini sürdürmüş, mabudlarının ayak, diş, dudak gibi organlarının olduğunu, yeryüzüne indiğini ve bir eşeğin sırtına bindiğini, başında taç bulunduğunu ileri sürmüş, bu tür bilgileri içeren ahbârın tevil edilemeyeceğini ve zahiri üzere anlaşılması gerektiğini savunmuş, kaleme aldıkları eserleri halka dağıtmış, üstelik bir de Eş'arîlere saldırmıştır. Bu tasviriyle İbn Asâkir, Ebu'l-Hasen Eş'arî'yi (ö.324/935) savunurken kullandığı stratejik üslubu İbnü'l-Kuşeyrî'yi savunurken de korumuş, hatta bu meselede Hanbelîlerin daha kabahatli olduğunu ima etmiştir.[35]

---

olmalıdır ki "İbn Kuşeyrî'nin Hanbelîler'i antropomorfist olarak nitelendirmesi tartışmaların şiddetini daha da artırmıştır." demektedir. Bkz. "Cumhuriyet Dönemi Çağdaş Düşünce Tarihçiliğinde İtikadî ve Siyasî İslam Mezhepleri: Mehmed Ali Aynî'nin Görüşleri ve Değerlendirilmesi", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, XIII/1, (2020), 161.

34 İmam eş-Şevkânî, *el-Fevâid el-Mecmûa fi'l-Ehadîs el-Mevdûa Mevzu Hadisler*, çev. Mehmet Emin Akın, 2. Bsk., (İstanbul: Medarik Yayınları, 2012), 166 (çeviren).

35 İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî fî mâ nusibe ile'l'İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 310-314; Toru, "Eş'arî Âlimlerin Nazarında Hanbelîlik ve Hanbelîler (İhtilaflar ve İthamlar)", 124.

İki taraf arasındaki, yaklaşık yirmi kişinin vefat ettiği ve onlarca kişinin de yaralandığı taşlı-sopalı çatışmada Eş'arîlerin kendisine karşı Nizâmülmülk'ü kışkırtmasından çekinen halife, tarafların toplanarak olaylara son verilmesini istemiştir. Eş'arîler'den Şîrâzî, mistik Ebû Sa'd es-Sûfî ve Eş'arî kimliği ve adanmışlığı taassup derecesinde[36] varan İbnü'l-Kuşeyrî'nin, Hanbelîler'den ise Ebû Cafer'in hazır bulunduğu toplantıda Eş'arî âlimlerin uzlaşmacı tutumlarına rağmen Ebû Cafer, "Eş'arîlerin eskiden muhtaç bir konumdayken kendileri hakkındaki düşüncelerini sakladıklarını, ancak Nizâmülmülk'ün gücünü arkalarına almalarından sonra kendilerine yönelik gerçek niyetlerini açığa vurduklarını belirtmiş, bu noktada İbnü'l-Kuşeyrî'nin en azından diğer Eş'arîler gibi münafıklık yapmadığını ve gerçek niyetini açığa vurduğunu söyleyerek sırf bundan dolayı teşekkür etmek gerekirse kendisine teşekkür ederim, demiştir.[37]

Kaynakça

Akman, Mustafa. *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları: İçerik ve Özellikleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.

Aybakan, Bilal. "Şîrâzî, Ebû İshak". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul 2010), 39/184-186.

Aybakan, Bilal. "Bağdat Nizamiye Medresesi'nin İlk Müderrisi Ebu İshak eş-Şirazi (476/1083)". *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*, 07-08-09 Kasım 2008, (2011), 2/699-715

Bulut, Zübeyr. "Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risaletü'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı)". *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 15/1 (2017), 75-110.

Câbirî, Muhammed Âbid. *Musakkafun el-Arab fi'l-Hadârati'l-Arabiyye: Mihnetu İbn Hanbel ve Nekbetu İbn Rüşd*. Beyrut: Merkezu Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 1995.

Demir, Abdulkadir. *Selçukluların İlk Asrında Sûfî-İktidar İlişkisi*, Sakarya Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

Erdemci, Cemalettin. "Eş'arîliğin Selçuklu Siyasetinin Sistemleşmesindeki Rolü". *İslâmî İlimler Dergisi*, 7/2, (2012), 7-32.

Genç, Mustafa. Habib Kartaloğlu, "Siyasî Bir Mühendislik Projesi Olarak Karşı Mihne Uygulamaları". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 9/1 (2022), 167-189.

Genç, Süleyman. "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî - Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti". Marife Dergisi, IV/2, (2004), 219-243.

36 Şemseddin ez-Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâʾ*, nşr. Şuayb el-Arnaût, 1. Bsk., (Beyrut: müessesetu'r-risale, 1405/1984), 19/425.

37 Toru, "Eş'arîlik-Hanbelîlik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları", 277, 280.

Holtzman, Livnat. "İbn Akîl (ö. 513/1119) Mihnesi ve İbnü'l-Kuşeyrî (ö. 514/1120) Fitnesi". çev. Salih Çift. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*. ed. Sabine Schmidtke. 2. Bsk., (İstanbul: Küre Yayınları, 2022), 851-874.

İbn Asâkir. *Tebyînu kezibi'l-müfterî fî mâ nusibe ile'l'İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Hüsamuddin el-Kudsî. Dımaşk: Matbaatu't-tevfik, 1347.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec. *el-Muntazam fî tarihi'l-müluk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, Mustafa Abdülkadir Ata; racea: Nuaym Zerzevir, 2. Bsk., Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1995.

İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-tarih*, thk. M. Yusuf ed-Dekkak, 1. Bsk., Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 1407/1987.

İbn Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye: Büyük İslâm Tarihi*. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995.

Kara, Seyfullah. *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.

Karatay, Mustafa. *Hanbelîliğin Eş'arîleşmesi Hicri IV.-VI. Yüzyılda Bağdat Örneği*, Ankara Okulu Yayınları, 2024.

Kaymak, Suat. *Selçuklular Döneminde Bağdâd'da Mezhep Mücadeleleri (1055-1152)*. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022.

Koca, Ferhat. *İslam Düşüncesinde Selefîlik Genel Karakteristiği ve Günümüzdeki Motivasyonları*. Ankara Okulu Yayınları, 2016.

Koca, Ferhat. *İslam Hukuk Tarihinde Selefî Söylem Hanbelî Mezhebi*. 2. Bsk. Ankara Okulu Yayınları, 2011.

Koç, İsa. "Hanefî-Eş'arî Ebû Cafer es-Simnânî ve Kendisine Yönelik İthamlar". İslâm Tetkikleri Dergisi, XIII/2, (2023), 785-807.

Laoust, Henry. *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*. çev. E. Ruhi Fığlalı - Sabri Hizmetli, İstanbul: Pınar Yayınları, 1999.

Makdisi, George. *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî Bilimler*. çev. Hasan Tuncay Başoğlu. 1. Bsk., İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.

Nâfi, Beşîr Musa. *Ehl-i Sünnet vel-Cemaat Doğuşu ve Hâkim İnanç Akımına Dönüşmesi*. çev. Mehmet Yuşa Özmen, İstanbul: Ekin Yayınları, 2025.

Özgel, İshak. "Ebu'l-Kasım el-Kuşeyrî (ö. 465/1072)'nin Tefsir İlmine Katkısı ve Az Bilinen 'et-Tefsiru'l-Kebîr" Adlı Tefsirinin Tanıtımı". *Tasavvuf Dergisi*, III/9, (2002), 273-291.

Sever, Mehmet. "Cumhuriyet Dönemi Çağdaş Düşünce Tarihçiliğinde İtikadî ve Siyasî İslam Mezhepleri: Mehmed Ali Aynî'nin Görüşleri ve Değerlendirilmesi", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, XIII/1, (2020), 131-171.

Sevim, Ali. "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (h. 430-485= 1038-1092)". *Belgeler*, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, XXVI/30, (Ankara 2005), 1-84.

Seyyid, Samir Omer. "Dinden Mezhebe Dönüşümün Diyalektiği ve Sonuçları". *İlahiyat Akademi Dergisi*, 5, (2017), 201-223.

Sübkî, Tâceddîn. *Tabakâtu'ş-Şâfiiyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmud M. et-Tanâhî.-Abdulfetteh Muhammed el-hulv. Kahire/ Daru İhyaı'l-kutubi'l-Arabiyye, 1383/1964 2. Bsk., Cize: Fi Hicr li't-tabaa ve'n-neşr, 1413/1992.

Şevkânî, *el-Fevâid el-Mecmûa fi'l-Ehadîs el-Mevdûa Mevzu Hadisler*, çev. Mehmet Emin Akın, 2. Bsk., İstanbul: Medarik Yayınları, 2012.

Toru, Ümit. "Eş'arîlik-Hanbelîlik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları", Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, XXII/1, (2018), 259-292.

Toru, Ümüt. "Eş'arî Âlimlerin Nazarında Hanbelîlik ve Hanbelîler (İhtilaflar ve İthamlar)". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (2018), 101-144.

Uludağ, Süleyman. "Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara 2002), 26/473-475

Yasin Ğanım Casim el-Aridî eş-Şafiî el-Eş'arî, *Tabakatu'l-Eşa'ireti A'yânu Ehli's-Sünneti ve'l-Cemae* (Eş'arî Tabakatı: Ehl-i Sünnet ve Cemaat'in İleri Gelenleri), Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1445/2024.

Yaz, Arafat. "Fahrüddevle Muhammed b. Cehîr'in Ailesi". *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/1, (2022), 175-195.

Yılmaz, Edip. *Mezhep siyaset ilişkisi: Erken dönem Eş'arilik ve Mu'tezile örneği*., Atatürk Üniversitesi, İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, doktora tezi, (2024.

Zehebî, Şemseddin, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, nşr. Şuayb el-Arnaût, 1. Bsk., Beyrut: müessesetu'r-risale, 1405/1984.